

Universiteit
Leiden

The Netherlands

**Hoe te leven: klassiek of modern? Aristoteles en Hobbes
vergeleken: een filosofische vergelijking tussen het
klassieke en het moderne mens-, wereld- en
samenlevingsbeeld**

Külcü, H.

Citation

Külcü, H. (2024, May 29). *Hoe te leven: klassiek of modern? Aristoteles en Hobbes vergeleken: een filosofische vergelijking tussen het klassieke en het moderne mens-, wereld- en samenlevingsbeeld*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3755736>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3755736>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Deel III

De Samenleving

Hoofdstuk 11

Hobbes over de mens als vrij individu

I am no bird;
and no net ensnares me;
I am a free human being with an independent will.
Jane Eyre

Inleiding

In het onderhavige hoofdstuk zullen we allereerst kort een globaal beeld schetsen van de natuurlijke (a)sociale toestand van de mens. Dus van de mens als atomair wezen. Dit beeld zullen we vervolgens uitdiepen door te kijken naar wat voor rol de kleinere gemeenschappen spelen in deze moderne mensopvatting om vervolgens te eindigen met het beeld van de staatsgemeenschap.

We stellen hierbij de vraag wat in deze moderne visie precies de relatie is tussen de enkeling en de gemeenschap. We zullen zien dat de gemeenschapsvormen in de moderne visie als kunstmatig worden gezien. De natuur heeft immers enkel gezorgd voor het bestaan van moreel-ethisch ongebonden Individuen met eigengereide passies.

Dit betekent dat elke gemeenschapsvorm, zowel de kleinere als de grootste, qua inhoud en vorm geheel zijn overgeleverd aan de wil en willekeur van de atomair-vrije-individuen. De gemeenschappen zijn qua vorm, doel en inhoud vrij. Zij krijgen vorm door de machten aan welke ze onderworpen zijn. We zullen daarom zien dat de moderne visie zich concentreert op de descriptieve machtsstructuren. Een manier van analyseren die in onze tijd nog steeds in zwang is, getuige ook de eigentijdse maatschappelijke discussies over machtsstructuren in allerhande (hiërarchische) gemeenschapsvormen.

We zullen, als gezegd, zien dat Hobbes zich vooral concentreert op de staatsgemeenschap die ons moet behoeden van de anarchie van de (verbeelde) natuurtoestand. Deze focus op de staat(sgemeenschap) legt de moderne hang naar centralisatie bloot, onderscheidenlijk een groot wantrouwen jegens alle andere verbanden. Die kleinere verbanden bezitten in de moderne visie geen eigen natuur en integriteit, derhalve zijn ze ook geheel ondergeschikt aan Staat en Individu.

11.1 Een globaal beeld van de mens als atomair wezen

Het klassieke begrip ‘politiek wezen’, dat via de traditie was overgedragen, bleek voor Hobbes een versleten munt. De mens is van nature namelijk een Individu, een atomair wezen:

“The greatest part of those men who have written concerning Commonwealths, either suppose, or require us, or beg of us to believe, That Man is a Creature born fit for Society: The Greeks call him Zoon politikon, and on this foundation they so build up the Doctrine of Civill Society... Which Axiom, though received by most, is yet certainly False, and an Error proceeding from our too slight contemplation of Humane Nature;”⁶⁷²

⁶⁷² Hobbes, *De Cive* I. 2

Dit portret dat Hobbes van de sociale conditie van de mens schetst kunnen we het beste begrijpen als een verhaal dat zich, als eerder aangegeven, ontvouwt doorheen drie opeenvolgende stadia. Waarbij de eerste fase de ware natuur weergeeft van de mens als Individu. En de overige stadia een vervolg zijn van de hierdoor ontketende dynamiek. De drie stadia zijn die van (1) de natuurlijke begintoestand, die een oorlog van allen tegen allen herbergt; (2) die van de werkzaamheid van de instrumentele rede, die de vrede als beste uitweg inziet; en tenslotte (3) die van de kunstmatige consensus waarmee de geordende politieke toestand van de staat ontstaat onder de soeverein.

Hobbes vat dit alles min of meer samen in de volgende passage:

*“In hetgeen ik tot dusverre heb geschreven, toonde ik afdoende aan dat de natuurtoestand, dat wil zeggen de toestand van absolute vrijheid waarin mensen leven die evenmin soeverein als onderdaan zijn, een anarchie is en een toestand van oorlog, dat de natuurwetten de voorschriften zijn waardoor mensen ertoe worden gebracht om deze toestand te vermijden; dat een staat zonder soevereine macht slechts een leeg woord is en geen stand houdt; en dat de onderdanen zonder voorbehoud aan hun soeverein gehoorzaamheid verschuldigd zijn...”*⁶⁷³

De drie door ons onderscheiden stadia zijn, me dunkt, ook te beschouwen als de verklaring voor de verschillende onverenigbare lagen en impulsen in de mens. Hierbij doet opgeld dat de diepste anarcho-tirannieke laag, van waaruit de mens oneindige verlangens heeft en deze wil bevredigen, zijn ware natuur laat zien. Hij is van nature een ongebonden wezen. Een solitair en atomair wezen gericht op zijn zelfzuchtige verlangens. De beschaafdere aspecten aan hem zijn daarentegen oppervlakkige vernislagen die door de angst voor de soeverein -in het derde stadium- zijn ontstaan.

Laten we om dit beeld duidelijker te krijgen ons geheugen kort opfrissen. Wat voor toestand is de natuurtoestand?

*“...de zuivere natuurtoestand⁶⁷⁴, dat wil zeggen de toestand van absolute vrijheid waarin de mensen evenmin soeverein als onderdaan zijn, is een anarchie en een toestand van oorlog.”*⁶⁷⁵

Het menselijk bestaan is in deze natuurtoestand:

*“eenzaam/solitair, armoedig, afstotelijk, beestachtig en kort.”*⁶⁷⁶

673 Hobbes, *Leviathan* XXXI. 186

674 “condition of meer nature”

675 Hobbes, *Leviathan* XXXI. 186

676 Hobbes, *Leviathan* XIII. 62

En elk mens heeft er:

*“de vrijheid...om zijn eigen macht, zoals hij dat zelf wil, te gebruiken tot behoud van zijn eigen natuur...van zijn leven, en om dientengevolge alles te doen wat hij naar eigen oordeel en rede als het meest geschikte middel daartoe beschouwt.”*⁶⁷⁷

En alle plichten en rechten die door de politieke gemeenschap ontstaan zijn gegrond op deze individueel-liberaal-passionele aard van de mens:

*“...ik leid...de plichten en de vrijheden...af uit de algemeen bekende natuurlijke neigingen”*⁶⁷⁸
*van de mensen...”*⁶⁷⁹

De mens is volgens deze moderne zienswijze dus een vrij en solitair Individu. Vrij van algemeenheden, dat wil ook zeggen van algemeenheden als gemeenschappen en de daarbij horende verplichtingen. Vrij om elk zijner passies uit te leven. Daarbij komt ook dat hij, aangezien de moderne denker meent dat de meest drijvende fundamentele passie de angst voor de dood is, van nature geheel vrij is om alles te doen om in Leven te blijven.

De overtuiging die hieruit voortvloeit is dat inzicht in de aard van de mens slechts verkregen kan worden door hem atomair te bestuderen. Dat wil zeggen, als zijnde losgesneden van alle gemeenschappen, en losgeweekt van alle historisch gegroeide sociale en culturele bindingen. Hier raken we aan de eerder aangehaalde resolutief-compositorische methode. Het kenmerkende aan deze methode is, zo zagen we eerder, dat iets wordt teruggebracht tot zijn meest atomaire delen. Dit afgezonderde object wordt vervolgens op zichzelf bestudeerd om de ware natuur ervan bloot te leggen. Alle beschrijvingen van de menselijke natuur vloeien dus ook voort uit deze methodiek die zich richt op de empirische passies.

Als Hobbes op deze wijze het individu bestudeert ziet hij een op zichzelf gericht wezen:

*“Het object van ieders vrijwillige handelingen is iets goeds voor zichzelf.”*⁶⁸⁰

Zo bezien is de mens ontologisch een atomair en vrij wezen. Zo bezien heeft hij van nature geen enkele reden om het uitleven van al zijn basale instincten te beteugelen of zijn gegeven passies te ordenen. Want:

*“...menselijke hartstochten zijn op zichzelf niet zondig.”*⁶⁸¹

⁶⁷⁷ Hobbes, *Leviathan* XIV. 64

⁶⁷⁸ “...known naturall Inclinations of Mankind”

⁶⁷⁹ Hobbes, *Leviathan*, Terugblik en conclusie. 394

⁶⁸⁰ Hobbes, *Leviathan* XIV. 66

⁶⁸¹ Hobbes, *Leviathan* XIII. 62

11.2 De kleinere gemeenschapsvormen

De mens blijkt van nature een ethisch-vrij en atomair wezen. Wat heeft de verlichtingsdenker vanuit dit perspectief te zeggen over de kleinere gemeenschapsvormen als het huwelijk, gezin, dorp, de vriendschap en zulks meer.

Hobbes concentreert zich -op typisch moderne wijze- vooral op de relatie tussen het Individu en de Staat. Alles wat zich in de sferen tussen de enkeling en Staat bevindt bekijkt hij met een zeker wantrouwen. Hetgeen past in een beeld waarin verbanden niet als natuurlijk of intrinsiek waardevol worden aangemerkt. Met betrekking tot de gemeenschappen kunnen we opmerken dat zij volgens de moderne visie volledig kunstmatig zijn. Want, als gezegd, van nature is er niets algemeen. Geen gemeenschap en evenmin een maat, patroon of Ideaal voor de gemeenschapsvormen. Hierdoor zijn deze verenigingsvormen in de praktijk doelvrij, vormvrij en qua invulling overgelaten aan de empirische hartstochten, machten, krachten en overeenkomsten van de mensen.

11.2.1 Het gezin

In de *Leviathan* lijkt Hobbes zich op enig moment af te vragen of de natuurtoestand, die hij dan in abstracto heeft afgeschilderd, ooit daadwerkelijk heeft bestaan. Zijn antwoord is dat het wellicht niet overal zo is geweest, maar dat dit op veel plaatsen in de wereld nog steeds zo is. Hij wijst dan als voorbeeld naar de Indianen in Amerika, en zegt dat die:

“...geen enkele vorm van maatschappelijke ordening” kennen “behalve gezinnen die door hun natuurlijke lusten tot saamhorigheid worden gebracht, en zij leven ook vandaag nog op beestachtige manier...”.⁶⁸²

Elders gewaagt de verlichtingsdenker:

“Overal waar mensen in kleine gezinnen bijeen leefden, gold wederzijdse roof en plundering...En zoals deze kleine gezinnen destijds, zo streven tegenwoordig nog steden en koninkrijken, die niets anders zijn dan grote families, bij elke schijn van gevaar (voor hun eigen veiligheid) naar uitbreiding van macht...”.⁶⁸³

Dergelijke passages maken inzichtelijk dat de oorlog van allen tegen allen, die in abstracto wordt verbeeld als een oorlog van atomaire individuen tegen atomaire individuen, realistischere trekken verkrijgt zodra de moderne denker zich deze historisch tracht voor te stellen. De natuurtoestand blijkt er in dat geval één te zijn van gezinnen tegenover gezinnen, families tegenover families, stammen tegenover

⁶⁸² Hobbes, *Leviathan* XIII. 63

⁶⁸³ Hobbes, *Leviathan* XVII. 85

stammen en koninkrijken tegenover koninkrijken. Hobbes lijkt in dergelijke episodes -in overeenstemming met Aristoteles- oog te hebben voor de instinctieve affecties die man, vrouw en kind binden tot een vorm van eenheid die voortvloeit uit de instinctieve hartstochten. De man-vrouw verhouding en de ouder-kind relatie en de familiebanden lijken daardoor iets natuurlijk te zijn.

Kunnen we hiermee stellen dat de mens van nature dus toch geen solitair en atomair individu is omdat hij op zijn minst een familiaal wezen is? Deze gevolgtrekking lijkt een brug te ver. Ondanks de rol van gezinnen in de meer historisch verbeelde natuurtoestand, die een bepaald licht werpt op de natuur van de mens, lijkt de atomaire voorstelling toch een accurater beeld te schetsen van de mens als zodanig, althans volgens mijn lezing van Hobbes.

Want zodra wij inzoomen op de sterkste band die volgens de moderne denker het gezin bijeenhoudt, wordt duidelijk dat deze vooral gezien moet worden vanuit de macht. Dus niet zozeer vanuit de instinctieve liefde in het gezin. Zoals een atoom bij nader inzien niet het kleinste ondeelbare deel bleek te zijn, zo valt bij nader inzien ook het gezin uit elkaar in nog kleinere deeltjes die vooral door een kunstmatige Wil, namelijk de kracht en macht van de vader, bijeen worden gehouden. Het gezin is voor Hobbes dus eigenlijk meer een miniatuurversie van de staat.⁶⁸⁴ Iets kunstmatigs, hoewel vaak ook instinctieve hartstochten erbij betrokken zijn.⁶⁸⁵ De hedendaagse discussie over (giftige) machtsstructuren in klassieke ("patriarchale") gemeenschapsvormen als het huwelijk en het gezin zijn dus het uitvloeisel van deze moderne kijkwijze op de gemeenschapsvormen.

11.2.1.1 Man-vrouwverhouding

De relatie tussen man en vrouw wordt gezien vanuit machtsstructuren. De natuur herbergt, als gezegd, geen voorgegeven ideaal voor de man-vrouw verhouding, de echtelijke relatie of de gezinsorde.⁶⁸⁶ Het staat de leden van het gezin geheel vrij om tot onderlinge regelingen te komen.⁶⁸⁷ Dit is de architectuur van de moderne

684 Hobbes, *De Cive* VI. 4: "What's objected by some, That the propriety of goods, even before the constitution of Cities, was found in Fathers of Families, that objection is vaine, because I have already declar'd, That a Family is a little City. For the Sonnes of a Family have a propriety of their goods granted them by their Father, distinguisht indeed from the rest of the Sons of the same Family, but not from the propriety of the Father himself; but the Fathers of diverse Families, who are subject neither to any common Father, nor Lord, have a common Right in all things."

685 De moderne denker zet uiteen dat de heerschappij (*dominion/domini*) -ook de heerschappij in gezinnen- op twee manieren verworven kan worden. Door verwekking (*generation*), dat ouderlijk gezag wordt genoemd, respectievelijk verovering (*conquest*), dat despotisch gezag heet. Dit onderscheid is overigens analoog aan hoe staatssoevereiniteit verkregen wordt. Dat mag niet verbazen, daar het verwerven van soevereiniteit niets anders is dan het verwerven van de hoogste graad van heerschappij (Hobbes, *Leviathan* XX. 102, 104).

686 Hobbes is echter nog niet zover dat hij deze natuurlijke vrijheid ook gebruikt om homoseksuele verhoudingen te bespreken als echtgenootschappen. Deze benadering past uiteraard in de moderne vormvrije en a-teleologische benadering. Want het huwelijk lijkt voor Hobbes niet teleologisch georiënteerd te zijn, dus de voortplanting kan anders dan in de klassieke lijn niet het wezenlijke doel zijn van deze samenkomst van man en vrouw.

687 Hobbes, *Leviathan* XX. 103

familieopvatting. Hij of zij die de macht aan zijn of haar zijde heeft in de relatie, het huwelijk en het gezin, zal dus feitelijk met zijn of haar Wil het gezin vorm kunnen geven.

De feitelijke (ongelijkheid in) sterkte en kracht van de vader maakt echter dat de man vaak de leider is in het gezin, huishouden en de familie. Het vormvrije aspect geeft dus in zekere zin vrije baan aan de algemene krachtsongelijkheid in het gezin en dus aan de mannelijke dominantie. Vaders en meesters zijn derhalve feitelijk vaak soeverein in hun familiale kringen terwijl niets principiëels hieraan ten grondslag ligt. Dat verandert pas, in zekere zin, in de geordende samenleving. Want de soeverein neemt dan een groot gedeelte van het paternalistische gezag over, doch daar waar de soeverein de wet laat zwijgen blijkt het gezin en huishouden⁶⁸⁸ descriptief nog altijd in de greep van de vader.⁶⁸⁹

11.2.1.2 De ouder-kindrelatie

Hobbes kijkt ook naar het ouderlijk gezag (*Paternal Dominion*) vanuit de machtsanalyse.⁶⁹⁰ Want, nogmaals, de moderne blik kijkt niet vanuit voorbeelden en idealen, die sturend en begrenzend werken, doch zoekt naar het feitelijke. Het zoekt feitelijke machtsverhoudingen die zich over het algemeen voordoen. Het ziet dan werkbare *modi vivendi*.

Ouderschap is in de visie van Hobbes een vormvrije machtsmanifestatie die ontstaat vanuit de verwekking. Het ouderlijk gezag is niet gestoeld op het ideaal van het superieure inzicht van de ouder over het kind ten behoeve van de rationele en sociale vorming. Het gezag wordt door de 17e-eeuwse denker uitsluitend verklaard vanuit het overwicht in macht.

688 Tegenwoordig lijkt de staat het daarom mede als taak te zien alle individuen te moeten beschermen als autonome entiteiten. Ook tegen het gezag van de gezinsleden in. Het dieper penetreren van de staat in het gezin wordt door Hobbes niet besproken, maar is in lijn met zijn algemene denkbeelden.

689 Hobbes, *Leviathan* XXII. 121. Volgens Aristoteles is het ideaal van de echtelijke en ouderlijke voortreffelijkheid een zekere aristocratische gelijkheid tussen man en vrouw in het huishouden. De interessante observatie is dus dat de klassieke lijn uitgaat van een aristocratische gelijkheid in het huwelijk en het gezin, daar waar de moderne blik naar de krachtsverhoudingen kijkt en paternalisme ontwaart als de meest voorkomende empirische structuur.

690 In beginsel valt het kind ook onder de macht van de moeder, zo geeft de moderne denker vanuit de machtsanalyse aan. Hobbes, *De Cive* IX. 4-6: "...by the Right therefore of nature, the Dominion over the Infant first belongs to him who first hath him in his power'd but it's manifest that he who is newly born is in the Mothers power before any others, insomuch as she may rightly, and at her own wil, either breed him up, or adventure him to fortune... For both reason shewes the contrary, because the inequality of their naturall forces is not so great, that the man could get the Dominion over the woman without warre. And custome also contradicts not; for women, namely Amazons, have in former times waged war against their adversaries... Adde also that in the state of nature it cannot be known who is the Father but by the testimony of the Mother; the child therefore is his whose the Mother will have it, and therefore hers; Wherefore originall Dominion over children belongs to the Mother, and among men no lesse than other creatures... And universally, if the society of the male and female be such an union, as the one have subjected himselfe to the other, the children belong to him or her that commands... but in a civill government, if there be a contract of marriage between a man and woman, the children are the Fathers; because in all Cities, viz. constituted of Fathers, not Mothers governing their families, the domesticall command belongs to the man, and such a contract, if it be made according to the civill Lawes, is called MATRIMONY; but if they agree only to lye together, the children are the Fathers, or the Mothers variously, according to the differing civill Lawes of divers Cities."

Het kind, gewaagt Hobbes, bevindt zich in de natuurtoestand feitelijk (vaak) in de machtssfeer van de moeder, mede daar de man in de natuurtoestand niet altijd precies weet wie de vader is en dus afwezig is. Indien de moeder echter feitelijk gezien onderworpen is aan de man/vader, dan komt het kind daarmee ook in de machtssfeer van de man/vader terecht.⁶⁹¹ De moderne denker geeft aan dat dit empirisch gezien veelal het geval is. Hij geeft namelijk aan dat in grote families -die geen deel uitmaken van een staat- een soort soevereine macht rust bij de vader als leider van de familie.⁶⁹²

Machtsoverwicht leidt tot gezag en dat vereist volgens de hobbesiaanse logica Wilsinstemming vanuit de onderworpen individuen.⁶⁹³ De 17e-eeuwse denker schenkt daarom ook aandacht aan de Wil van het kind. Het komt erop neer dat het kind vanuit zijn eigenbelang instemt met het vaderlijk gezag, dus vanuit zijn instrumentele rationaliteit. De moderne denker heeft het in dit kader dus niet over verantwoordelijkheid, oprechte dankbaarheid alsmede Liefde wanneer het gaat om de banden in het gezin, noch zijdens de ouders, noch zijdens het kind. Desalniettemin reveleert hij dat kinderen dankbaarheid dienen te betonen aan de ouders. Reden hiervoor zou zijn dat ouders kinderen hebben gekregen om er uiteindelijk voordeel uit te halen.⁶⁹⁴

11.2.3 Verenigingen en vrienden

De 17e-eeuwse denker heeft een andere blik op de oorzaken die maken dat mensen zich verenigen. Hij noemt dergelijke verenigingen corporaties. Om precies te zijn betreft dit alle verenigingen van mensen ten behoeve van een bepaald belang of doel.⁶⁹⁵ De verenigingen die een structuur hebben met een vertegenwoordiger noemt hij regelmatige corporaties/verenigingsvormen, waaronder onder andere staat en gezin worden geschaard omdat de soeverein, respectievelijk de vader als vertegenwoordiger fungeren.⁶⁹⁶ Alle verenigingsvormen en losse bondgenootschappen zonder vertegenwoordiger heten onregelmatige corporaties -waarbij we kunnen denken aan een groep markt- of bioscoopbezoekers. Sommige van die regelmatige corporaties zijn publiekrechtelijk van aard, andere zijn particulier.⁶⁹⁷

Wij concentreren ons hier vooral op de private verenigingsvormen die door de burgers onderling worden gevormd. Hobbes stelt allereerst vast dat alle verbanden

⁶⁹¹ Hobbes, *Leviathan* XX. 103

⁶⁹² Hobbes, *Leviathan* XX. 105, XXX. 178. Dit is interessant vanuit het oogpunt dat alle individuen in de natuurtoestand gelijk zijn. Want het gegeven dat het steeds mannen zijn die monarchaal heersen buiten politieke ordeningen is een mogelijke aanwijzing dat man en vrouw in het algemeen ongelijk zijn in termen van kracht. Uiteraard zou Hobbes dan kunnen tegenwerpen dat hij over een zekere gelijkheid sprak met het oog op de mogelijkheid van het kunnen doden van elkander, niet met het oog op een strikte vorm van gelijkheid. Zie *De Cive* IX. 4-6.

⁶⁹³ Hobbes, *Leviathan* XX. 104

⁶⁹⁴ Hobbes, *Leviathan* XX. 103, XXX. 179.

⁶⁹⁵ Hobbes, *Leviathan* XXII. 115

⁶⁹⁶ Hobbes, *Leviathan* XXII. 121

⁶⁹⁷ Hobbes, *Leviathan* XXII. 115-116, 121

en verenigingen niet natuurlijk zijn. Hij onderstreept dus het kunstmatige en fictieve karakter van deze verenigingslichamen (*artificiall and fictitious Bodies*).⁶⁹⁸ Waren zij wel natuurlijk, zo luidt de stelling, dan zouden zij zich *universeel* voordoen:

*“For they who shall more narrowly look into the Causes for which Men come together, and delight in each others company, shall easily find that this happens not because naturally it could happen no otherwise, but **by Accident**: For if by nature one Man should Love another (that is) as Man, there could no reason be return’d why every Man should not equally Love every Man, as being equally Man, or why he should rather frequent those whose Society affords him Honour or Profit. We doe not therefore by nature seek Society for its own sake, but that we may receive some **Honour or Profit** from it;”⁶⁹⁹*

Desgelijks wordt ook het thema van de vriendschap aangeroerd. De vriendschap is er voor voordeel en aanzien. Vriendschap is een soort contractuele relatie waarin individuen uit zijn op voordeel. Vrienden verwachten over en weer prestaties, welke uiteraard ook de vorm kunnen aannemen van plezier en genot.⁷⁰⁰ Het is evenzo als alle andere sociale verschijnselen in het moderne blikveld van instrumentele waarde.⁷⁰¹ De vriendschap plooit zich dus evenzo als iedere andere gemeenschapsvorm feitelijk naar de subjectieve Wil van de individuen die in een soort contractuele verhouding staan. Zonder de verwachte tegenprestaties valt de vriendschap simpelweg uiteen.⁷⁰²

Terugkomend op de particuliere verenigingsvormen, waaronder de kleinere gemeenschappen vallen, merken we op dat alleen de staat een regelmatige verenigingsvorm is die onafhankelijk is. De staat is de enige gemeenschapsvorm die niemand boven zich heeft te dulden. Alle andere verenigingsvormen zijn daarentegen afhankelijk van de staat. De staat duldt echter niet alle verenigingsvormen, sommige zijn onwettig.⁷⁰³ Hobbes noemt bijvoorbeeld de verenigingsvormen van dieven en bedelaars.⁷⁰⁴ De wettige (publieke en private) corporaties ziet Hobbes als de spieren van de staat, de onwettige noemt hij puisten, builen en zweren.⁷⁰⁵

698 Hobbes, *Leviathan* XXII. 116. Hobbes spreekt bijvoorbeeld over de delen van de staat, die hij systems (*systema*) noemt. Wij kunnen dit woord vertalen als corporaties of verenigingen. Deze corporaties of verenigingen bestaan volgens de verlichtingsdenker uit individuen die zich verenigen op *kunstmatige* wijze ten behoeve van een bepaald belang of doel.

699 Hobbes, *De Cive* I. 2

700 Hobbes, *The Elements of Law, Natural and Politic* IX. 17

701 Hobbes, *Leviathan* X. 40

702 De aristotelische conceptie van vriendschap, in de volste zin, is een weg naar voortreffelijkheid. Vriendschap is een spiegel van edelheid en deze conceptie wordt door Hobbes van de hand gewezen. Vanuit een aristotelisch perspectief bezien kijkt Hobbes naar de verwaterde vormen van vriendschap die slechts een uitdrukking zijn van nut en voordeel. Die inderdaad het meeste voorkomen maar niet de echte vorm van vriendschap zijn.

703 Hobbes, *Leviathan* XXII. 116

704 Hobbes, *Leviathan* XXII. 121

705 Hobbes, *Leviathan* XXII. 123

Hierbij mag niet onvermeld blijven dat Hobbes de noodzaak benadrukt om de wettelijke (publieke en private) verenigingen en gemeenschapsvormen te bezgrenzen.⁷⁰⁶ Een sterk middenveld betekent voor de soeverein immers ook een gevaar van tegenmacht:

“Maar zodra het gaat om ondergeschikte lichamen, moeten er de meest uiteenlopende grenzen worden gesteld aan hun bezigheden en aan de tijd en plaats waarop zij bijeenkomen.”⁷⁰⁷

Voorts zegt hij:

“Allianties van onderdanen...zijn in een geordende samenleving gewoonlijk overbodig. Een geordende samenleving is immers niets anders dan een alliantie van alle onderdanen tezamen. Zulke allianties rieken naar onwettige bedoelingen...Maar allianties tussen onderdanen binnen een en dezelfde staat, waar iedereen zijn recht kan halen door een beroep op de soevereine macht, zijn onnodig voor het behoud van vrede en recht. Als zij kwade bedoelingen hebben of bedoelingen die de staat niet kent, zijn zij onwettig...als zij hun bedoelingen niet bekendmaken, is dit gevaarlijk voor het openbaar belang, en is hun geheimhouding onrechtmatig.”⁷⁰⁸

Elders nog:

“In iedere staat geldt het als factievorming, en daarom als onwettig, wanneer een particulier persoon meer bedienden houdt dan nodig is voor het beheer van zijn bezittingen en het wettige werk dat hij hen kan laten verrichten. Omdat hij door de staat wordt beschermd heeft hij de verdediging door een privéleger niet nodig.”⁷⁰⁹

Hoe sterker dus het verenigings- en gemeenschapsleven, hoe groter de kans dat door machtsconcentraties een verzet ontstaat jegens de soeverein en een burgeroorlog opdoemt.⁷¹⁰ Grenzen, controle, en monitoring is dus van het grootste belang in de moderne conceptie.

11.2.4 Conclusie ten aanzien van de kleinere gemeenschapsvormen

Uit het voorgaande kunnen we afleiden dat voor Hobbes alle gemeenschapsvormen in de kern een kunstmatige machtsverhouding zijn. Natuurlijk zijn enkel de atomaire individuen, op en voor zichzelf, met de empirische hartstochten die zich in hen verschansen. Geen enkele van deze verenigingen gaat in de moderne

⁷⁰⁶ Hobbes, *Leviathan* XXII. 122

⁷⁰⁷ Hobbes, *Leviathan* XXII. 115-116

⁷⁰⁸ Hobbes, *Leviathan* XXII. 121-122

⁷⁰⁹ Hobbes, *Leviathan* XXII. 122

⁷¹⁰ Hobbes, *Leviathan* XXII. 115-116

verbeelding in waarde vooraf aan de staat. De staat wordt in deze constellatie dus in het abstracte voorgesteld als het primaire (kunstmatige) verband dat is opgericht door atomaire individuen in de (ahistorisch voorgestelde) natuurtoestand. De verenigingen/gemeenschappen zijn afhankelijk van de primaire en superieure verenigingsvorm van de staat. De kleine verbanden hebben geen inherente waarde, doelmatigheid en praktijk welke door de staat van nature beschermd en gerespecteerd moet worden.⁷¹¹ De soeverein kan en mag al deze verenigingsvormen daardoor naar macht en believen reguleren, beperken, opheffen en (her)vormen.⁷¹²

11.3 De staatsgemeenschap en de (a)sociale natuur van de mens

Wij hebben in deel I reeds het een en ander over de natuurtoestand, de natuurwetten en de staat uiteengezet. Met gevaar voor herhaling dienen wij thans in te zoomen op de staatsgemeenschap. Ook bij Hobbes is dit de hoogste gemeenschapsvorm. De hoogste omdat het de hoogste macht bezit en door geen andere macht wordt omgrensd. Om de staatsconceptie goed te begrijpen dienen we weer terug te grijpen naar de drie stadia. We analyseren daarom de eerste en tweede fase en kijken vervolgens van naderbij naar het derde stadium om de hobbesiaanse staatsgemeenschapsopvatting beter te kunnen begrijpen.

Het maakt voor ons hierbij niet uit of Hobbes zijn moderne verbeelding van de menselijke natuur en de natuurtoestand uitsluitend heeft geschetst als een imaginaire voorstelling, dan wel als iets dat ook historisch accuraat moet zijn. De mens is in deze moderne verbeelding, zo hebben we gezien, in de greep van oneindige strevingen.⁷¹³ Hij is een ongedurige tiran die zonder blikken of blozen wil doen waar hij zin in heeft. Eén die niet op zijn achterhoofd is gevallen. De fundamentele passie om te (over)Leven, vooral ook om aangenaam te leven, stuwen hem al denkende uit de natuurlijke malaise. De ontvullende ervaringen zorgen door bemiddeling van zijn rede voor een zekere aanpassing in passies en doelen. En schetsen daarmee de contouren van een kunstmatige vredessamenleving. Het egalitaire individu realiseert zich dat hij zijn vrijheid dient te beperken naargelang de gelijke vrijheden/rechten van alle andere individuen. De passies wenden zich onverhoopt van het meest lustvolle doel van de tirannieke zelfbevrediging naar de vredesprincipes en de staatstoestand. De fundamentele en meest onstuimige passies in de mens, daar moeten we eerlijk in blijven volgens de verlichtingsdenker, blijven zelfzuchtig van aard.

711 De verlichtingsdenker maakt een onderscheid tussen verenigingen die zich door vertegenwoordigers (bestuurders) laten vertegenwoordigen, reguliere verenigingen genoemd, respectievelijk samenkomsten van mensen waarbij dit niet het geval is (zoals een toneelbezoek of de markt), onregelmatige verenigingen genoemd.

712 Hobbes, *Leviathan* XXII. 115-116

713 Hobbes, *Leviathan* XVII. 85

11.3.1 De fundamentele natuurwet: streef vrede na omwille van het Leven

Laten we deze tweede fase, die van de intellectuele rijping in de natuurtoestand, verder bestuderen. Hoe maakt de angst voor de dood inzichtelijk dat de vrede nodig is? En dat een staat onontbeerlijk is om deze te verwezenlijken? In de analyse van Hobbes, hebben we gezien, vormt de angst voor de dood de sterkste passie. Dit betekent dat deze en het corresponderende doel van het (aangename) Leven, leidend zijn en blijven⁷¹⁴

“Van alles wat hij bezit heeft ieder mens zijn eigen lijf en leden het liefste.”⁷¹⁵

Die hartstocht brengt de rede tot het ontvullende besef dat de vrede realiter een noodzakelijke en rationeel-instrumenteel begeerde vervolgstap is. Dit in weerwil van de meer gewelddadige passie van de Wil tot Macht en de fantasie om alles en iedereen te kunnen domineren.⁷¹⁶ Vandaar dat de eerste en fundamentele natuurwet als volgt luidt:

“Dat iedereen naar vrede moet streven, zolang hij de hoop heeft dat zij bereikt kan worden...”⁷¹⁷

Het bijzondere is evenwel dat Hobbes deze *second best option* van de vrede de ‘fundamentele natuurwet’ noemt, waarover later meer. De hiervoor besproken fundamentele natuurwet, die maakt dat de *second best option* van de vrede nagestreefd dient te worden, is vervolgens ook de bron waaruit de 18 volgende natuurwetten voortvloeien. In wezen zien wij in deze rijpere fase van de natuurtoestand een blauwdruk ontstaan voor de meest stabiele vredige samenlevingsvorm die volgens de verlichtingsdenker kan worden uitgedacht. Gelet op het gegeven dat wij de overige natuurwetten zijn nagelopen in hoofdstuk 3, hoeven wij dat hier niet te herhalen.

Wij richten onze aandacht op de tweede (gelijke rechten/vrijheden) en derde natuurwet (rechtvaardigheid). De tweede natuurwet houdt in:

“Dat iemand, als anderen dat ook zijn, bereid moet zijn om, zover als hij voor de vrede of zijn zelfverdediging nodig acht...met zoveel vrijheid tegenover anderen genoeg te nemen als hij anderen tegenover zichzelf zou toestaan.”⁷¹⁸

De 17e-eeuwse denker omschrijft deze natuurwet elders ook wel negatief:

⁷¹⁴ Hobbes, *Leviathan* XVII. 85

⁷¹⁵ Hobbes, *Leviathan* XXX. 179

⁷¹⁶ Ook het hoofdthema van Nietzsche's denken, de Wil tot Macht, is dus al onmiskenbaar aanwezig in het denken van Hobbes.

⁷¹⁷ Hobbes, *Leviathan* XV. 64

⁷¹⁸ Hobbes, *Leviathan* XIV. 64, 65

“...de natuurwet die ons verplicht om zulke rechten aan een ander over te dragen die, als we ze zouden behouden, de vrede onder de mensen in de weg staan...”⁷¹⁹

Er kleeft een sterk egalitair karakter aan de vrede en de natuurwetten, zo zien we. De tweede natuurwet is immers gestoeld op de overtuiging van een empirisch egalitaire natuurconditie als uiteengezet in deel I en II. Op de grondovertuiging dat mensen fysiek en geestelijk min of meer gelijk zijn en dat zij die gelijk zijn of zich gelijk wanen geen genoeg nemen met minder rechten dan een ander.⁷²⁰

Er moet dan een moment aanbreken waarop dit idee van de vrede omgezet wordt in realiteit. De derde natuurwet vormt het scharnierpunt hiertoe. Hobbes noemt deze natuurwet die van de *rechtvaardigheid*. De rechtvaardigheid houdt volgens hem in:

“...dat mensen hun overeenkomsten moeten nakomen.”⁷²¹

Rechtvaardigheid is voor Hobbes de notie dat men afspraken dient na te komen. Op dit beginsel berust dan voorts de vermaarde notie van het sociaal contract, waarmee de staat volgens Hobbes tot stand komt. Door licht te schijnen op deze derde natuurwet kunnen we dus een beter beeld verkrijgen van de verwerking van de geordende (politieke) samenleving.

Eerder is al eens aangegeven dat deze derde fase simultaan twee aspecten bevat. Het contractsaspect, respectievelijk, het staatsaspect. Het contractsaspect is het moment waarop de atomaire individuen vanuit de natuurtoestand (in onze voorstelling) daadwerkelijk een sociaal contract aangaan met elkander en vrijwel alle (natuur)rechten opgeven of overdragen om conform de tweede natuurwet genoeg te nemen met op egalitaire wijze ingeperkte -en daarmee geordende-burgerlijke vrijheidsrechten die de soeverein hen zal (moeten) toebedelen. Tegelijkertijd met het sluiten van het sociaal contract wordt de staat en de soeverein geboren. Want zonder soeverein kan er gelet op de narcistische trekken van de mens nimmer sprake zijn van een geldig contract.

Het sociaal contract vormt dus het sleutelbegrip in het sociale denken van Hobbes. Vanuit het (sociale) contract ontstaat voor het eerst in het menselijke domein het verschijnsel verplichting, samenleving, orde en staat. Om te kunnen begrijpen wat het sociaal contract inhoudt dienen we na te gaan hoe in de visie van de verlichtingsdenker contracten ontstaan.

⁷¹⁹ Hobbes, *Leviathan* XV. 71

⁷²⁰ Het individu ziet dus in dat zijn gelijke vrijheid moet ophouden daar waar dat van de ander begint en *vice versa*. In wezen is hiermee bij Hobbes reeds het idee van het schadebeginsel geboren. Wij kunnen binnen de gegeven gelijke vrijheid immers doen en laten wat wij willen zo lang wij maar geen inbreuk maken op de gelijke vrijheidssfeer van de ander. De Wil van het atomaire individu wordt bepalend in de individuele vrijheidssfeer. We zullen later overigens zien dat de exacte omvang van de gelijke vrijheden worden bepaald door de civiele wetten die gestipuleerd worden door de soeverein.

⁷²¹ Hobbes, *Leviathan* XV. 71 “...That men performe their Covenants made...”

Een contract is volgens Hobbes een overdracht, over en weer, van *individuele rechten*. De mens begint immers in de moderne verbeelding als ongebonden en vrij individu die van nature in een ethisch vacuüm alle vrijheden geniet. De algemene gedachtegang lijkt te zijn dat alle individuen over en weer met elkaar overeenkomen dat zij zich committeren aan de negentien natuurwetten. Zij leggen zichzelf vanuit de natuurlijke absolute (morele) vrijheid, langs de kunstmatige weg⁷²² van het sociaal contract, beperkingen op en onderwerpen zich zodoende met instemming aan de daarmee opgerichte macht van de soeverein. Laten we de notie van individuele rechten (*rights*) eens van naderbij beschrijven.⁷²³

De moderne denker stelt zich individuele rechten voor als *vrijheden om anderen te hinderen* in de uitoefening van hun feitelijke machtsclaim.⁷²⁴ Een recht is dus niet een -alle anderen uitsluitende morele of juridische- claim van een individu op X, die een plicht bij alle anderen in het leven roept om dit recht tot X te respecteren, zoals in brede kringen van de hedendaagse rechtsfilosofische literatuur wordt beweerd. Een individueel recht (op het hinderen van anderen) veronderstelt in de visie van de verlichtingsdenker namelijk helemaal geen plicht bij anderen. Mijn eigendomsrecht ten aanzien van dit schilderij behelst in de hobbesiaanse visie dus niet de plicht van anderen om ervan af te blijven. De gedachte is dat mijn (natuurlijk) recht inhoudt dat ik allen die het schilderij ook onder hun feitelijke beschikkingsmacht trachten te brengen hiervan mag weerhouden. Dit is de enige conceptuele wijze waarop Hobbes zich individuele rechten kan voorstellen. Want andere zienswijzen rijmen simpelweg niet met zijn feitelijke bevinding dat de natuurtoestand een moreel vacuüm is.

Laten we ook het concept van het contract verder beschrijven. Een contract is een vrijwillige aanvaarding van een verbintenis (plicht) over en weer tussen individuen, waarbij sprake is van een overdracht of van het neerleggen van een recht (als in de vrijheid de ander te belemmeren). Vanuit de notie van het '*het neerleggen van een recht*' tracht Hobbes vervolgens het sleutelbegrip van het sociaal contract inzichtelijk te maken. Een recht neerleggen, zegt de moderne denker, kan op twee wijzen, enerzijds door het simpelweg *op te geven*, anderzijds door het *over te dragen*.

Een recht *opgeven* is alsof het individu zijn recht in het luchtledige doet opgaan door het vrij te geven. Het voordeel voor anderen daarbij is dat zij niet langer gehinderd mogen worden in hun feitelijke claim door dat individu. Indien dus voldoende personen hun natuurlijk recht (tot het belemmeren) opgeven dan blijft er op enig moment een exclusief recht over voor iemand (om alle anderen te mogen hinderen). Een recht *overdragen* daarentegen gebeurt wanneer het individu zijn

⁷²² Hobbes, *Leviathan* XVII. 87 Want wat door overeenkomsten wordt bereikt tussen mensen 'is...iets kunstmatigs.'

⁷²³ Hobbes, *Leviathan* XVII. 85

⁷²⁴ Hobbes, *Leviathan* XIV. 65

recht niet simpelweg laat oplossen, maar het voordeel (van het kunnen belemmeren) hiervan aan een specifieke persoon of groep gunt.⁷²⁵

In beide vormen van het neerleggen van een recht zal het individu zijn wil door tekenen, dat wil zeggen door woorden of daden, duidelijk moeten maken aan anderen.⁷²⁶ Het opgeven en overdragen van een recht op zich is echter nog onvoldoende om van een contract te spreken. Daarvan is immers pas sprake wanneer volgens afspraak over en weer rechten worden opgegeven/overgedragen.⁷²⁷ Door rechten wederzijds op te geven of over te dragen langs contractuele weg ontstaan in de hobbesiaanse visie dus de kunstmatige banden en afspraken waardoor het individu niet langer absoluut vrij is om te handelen zoals het hem van nature is toegestaan.⁷²⁸ Vanwege het neerleggen van rechten ontstaat voor het eerst een behoren, een plicht (*Ought and Duty*) om zich te onthouden van het hinderen van anderen als zij hun (civiele) rechten effectueren.⁷²⁹ Het van nature ongebonden individu is nu voor het eerst dus gebonden (*obliged or bound*).

Het fenomeen van het sociaal contract maakt duidelijk dat de individuele Wil en de consensus een sleutelrol spelen binnen de moderne sociale ideeënconstellatie.⁷³⁰

⁷²⁵ Hobbes, *Leviathan* XIV. 65

⁷²⁶ Hobbes, *Leviathan* XIV. 67

⁷²⁷ Hobbes, *Leviathan* XIV. 66, 69. De moderne denker maakt hierbij overigens een onderscheid tussen contracten waarbij over en weer onmiddellijk en tegelijk wordt nagekomen, onderscheidenlijk, die waarbij een der partijen op een later tijdstip behoort te leveren. Deze laatste vorm noemt hij 'overeenkomst' (*pact*) of 'verbond' (*covenant*). De laatstgenoemde categorie contracten is in de natuurtoestand *nietig* omdat men dan niet de zekerheid heeft dat de ander zich aan zijn woord zal houden. Dan levert men zich namelijk uit aan de ander. Dit is anders als we ons in de politieke toestand bevinden waarbinnen de soeverein de ander kan dwingen tot naleving van het contract. Hobbes, *Leviathan* XIV. 68.

⁷²⁸ Voor de 17e-eeuwse denker is het van groot belang om te benadrukken dat ook contracten geboren uit angst en onder bedreiging van de dood in vrijheid zijn gesloten en daarmee als geldig dienen te worden erkend. In elk geval wat de natuurtoestand betreft. Anders zou de weg uit de natuurlijke malaise onmogelijk worden. De angst voor de dood is immers de drijfveer voor de weg naar de vrede. En daarmee voor het sociaal contract, alsmede de oprichting van de staat. Hobbes is uiteraard niet onwetend omtrent dat contracten die aangegaan worden onder bedreiging binnen het burgerlijk recht nietig worden geacht. Het punt dat hij evenwel wil maken is dat zulke burgerlijke regels (plichten) in de natuurtoestand niet bestaan. Daardoor vormt dit gegeven ook geen beletsel voor de hobbesiaanse stelling dat het sociaal contract, niettegenstaande dat zij uit vrees is gebaard, geldig is (Hobbes, *Leviathan* XIV. 69, XX. 102). De verlichtingsdenker, die de wereld en de mens als gedetermineerd beschouwt, herdefinieert overigens het traditionele vrijheidsbegrip in materialistische termen. Hij typeert vrijheid als het ontbreken van uitwendige belemmeringen ten opzichte van bewegingen die vanuit het ding en lichaam zelf komen. Dit maakt dat externe omstandigheden die vrees aanwakkeren, zoals dreigementen en geweld, een interne vrije wil waarop vervolgens gehandeld kan worden niet uitsluiten (Hobbes, *Leviathan* XXI. 107-108). Zo kan gezegd worden dat water vrij is om zijn weg naar beneden te vinden, tenzij er iets is dat het water daarin hindert. Die hinder zorgt voor een belemmering. Het ontbreken van die hinder is de vrijheid voor het water om zijn natuurlijke beloop te vinden. Dit betekent dat iets wat gedetermineerd is en uit noodzaak een bepaalde beweging volgt vanuit de eigen aard toch vrij kan zijn. Noodzaak en menselijke wilsvrijheid gaan hierdoor ook goed met elkaar samen (Hobbes, *Leviathan* XXI. 108). De verlichtingsdenker zegt: "Want wij zijn niet in staat om aan onze zintuigen, ons geheugen, ons intellect, onze rede en onze mening iets te veranderen. Deze reageren altijd en onvermijdelijk op de dingen die wij zien, horen en overdenken." *Leviathan* XXXII. 196

⁷²⁹ Hobbes, *Leviathan* XIV. 65

⁷³⁰ Wil en consensus zijn dus van eminent belang. Dit wil echter niet zeggen dat de mens naar zijn aard geheel vrij is om het even wat overeen te komen. Er gelden volgens Hobbes descriptieve grenzen vanuit de instrumentele rede aan de consensus. Grenzen die voortvloeien uit de empirisch gegeven zelfzuchtige aard van de mens en zijn egalitaire conditie. Die grenzen omlijnen in zekere zin ook de soevereiniteit van de staat. Ze geven daarmee vorm aan de verhouding tussen staat en individu.

Daarbij geldt volgens Hobbes, zoals we hebben gezien, dat iedere vrijwillige handeling gericht wordt “op iets goeds voor zichzelf”, waarbij geldt dat “...iemand van nature kiest voor het kleinste van twee kwaden.”⁷³¹ Hiermee stuiten we in het gedachtesysteem van de moderne denker op de grenzen van wat de instrumentele rede empirisch gezien vermag. Volgens de moderne denker kan een individu, als gezegd, vanuit zijn instrumentele rationaliteit bepaalde dingen gewoonweg onmogelijk willen. Wat schadelijk(er) en nadelig(er) is voor het Leven en het zelfbehoud van het individu zelf kan simpelweg niet gewild worden.

De grondslag voor dit uitgangspunt is dat de meest fundamentele drijfveer in de mens onveranderlijk het verlangen naar Leven is.⁷³² Dit uitgangspunt brengt met zich dat het neerleggen van bepaalde specifieke natuurrechten die benodigd zijn voor het zelfbehoud zijn uitgesloten. Dat is ondenkbaar. Niemand kan worden geacht zijn recht op zelfverdediging neer te leggen.⁷³³

Ditzelfde principe maakt ook dat het individu op het moment dat de soeverein hem niet meer kan beschermen, niet langer gebonden is aan het sociaal contract. Want het doel van zijn gehoorzaamheid is de garantie van veiligheid.⁷³⁴ De vraag die hiermee samenhangend rijst is wat Hobbes te zeggen heeft over gevallen waarin iemand toch onmiskenbaar en uitdrukkelijk afstand doet van zijn recht op verzet en zelfverdediging? Dat is immers niet ondenkbaar en heeft zich in de loop van de geschiedenis voorgedaan. Het antwoord van de moderne denker is dat we dan “moeten...aannemen dat hij het niet zo bedoelde of wilde...”⁷³⁵ Contracten waarbij dit dus het geval lijkt te zijn, zijn simpelweg nietig.⁷³⁶

De opmerkzame lezer zou nu terecht de vraag kunnen opwerpen waarom een verandering in passies op een later moment niet de ontbinding van het contract met zich brengt. Waarom zou het individu nog gehouden zijn aan afspraken, wanneer de hartstochten waarop deze berust zijn veranderd? Als de individuele Wil de bron van de plicht is, dan is haar meest actuele en dus krachtigste manifestatie toch de hoogste autoriteit? En als de Wil verandert dan kan en mag zij toch ongeacht eerdere afspraken haar eigen gang gaan? Of is er een reden die maakt dat het individu zich gebonden dient te achten aan zijn eerder gegeven woord?

Het antwoord van Hobbes op deze vragen is naar mijn inzicht tweeledig. Enerzijds geldt dat het individu zich via zijn eigen vrije Wil gebonden heeft. Hij heeft er als derde natuurwet mee ingestemd dat hij zich aan overeenkomsten zal

⁷³¹ Hobbes, *Leviathan* XIV. 66

⁷³² Hobbes, *Leviathan* XIV. 66, 69, 70

⁷³³ Hobbes, *Leviathan* XXI. 112 In situaties waarin een persoon wordt aangevallen, en hij dus nimmer kan weten of de ander hem gaat doden of hem wil verwonden, ketenen of gevangen wil zetten, behoudt het individu zich het (natuur)recht zich te weren. Uit ditzelfde uitgangspunt, geeft Hobbes aan, volgt ook dat niemand gehouden kan worden zichzelf of zijn dierbaren te beschuldigen indien hij daarmee een straf (voor hen) riskeert.

⁷³⁴ Hobbes, *Leviathan* XXI. 114

⁷³⁵ Hobbes, *Leviathan* XIV. 66

⁷³⁶ Hobbes, *Leviathan* XIV. 69

houden. Anders pleegt hij onrecht. Iemand zou echter nogmaals tegen kunnen werpen dat het individu toch niet gebonden is aan een eerdere manifestatie van zijn veranderlijke hartstochten?

Het antwoord van Hobbes ten aanzien hiervan blijkt naar mijn inzicht niet uit deze of gene penne­streek, doch impliciet uit het samenhangende geheel van zijn denkbeelden. Het individu is weliswaar niet van nature gebonden aan zijn eerdere wilsuiting, maar (instrumenteel) rationeel bezien wel vanuit de gegeven egalitaire conditie en zijn daaruit voortvloeiende verlangen naar vrede. De instrumentele rede heeft immers ingezien dat de nagestreefde *second best option* van de vrede zonder het *pacta sunt servanda* beginsel onmogelijk is. Zo lang de vrede dus nastre­venswaardig is -en dat is het zo lang mensen *grosso modo* gelijk zijn- dient het atomaire individu om eigentwille zijn afspraken na te komen. De hobbesiaanse rechtvaardigheid/*pacta sunt servanda*-beginsel heeft dus geen intrinsieke waarde, maar is een zuiver instrumenteel bindend principe. Het is gegrond in het welbegrepen eigenbelang.⁷³⁷

*“Iedereen streeft immers van nature naar zijn eigen winst en voordeel.”*⁷³⁸

Er is echter nog een tweede reden. Eén die gelegen is in de vrees voor straffen. Met dit inzicht betreden we evenwel het terrein van het staatsaspect. We zullen daarom eerst moeten bekijken wat de staat is. Zo krijgen we ook een beter begrip van de relatie tussen de staat, het (natuurlijke) individu en de overige verenigingsvormen.

In het voorgaande hebben we in elk geval kunnen ontwaren dat de maatschappij volgens Hobbes rijst vanuit de natuurlijke Vrijheid van het Individu. De Individuele Vrijheid is het fundament en in zekere zin ook het doel van het moderne sociale universum.⁷³⁹

Zoals eerder aangegeven valt met het draaien van de sleutel ook de deur open. Op vergelijkbare wijze ontstaat, in de voorstelling van Hobbes, met het sluiten van het sociaal contract ook de soevereine staatsmacht. Deze ontstaat dus op contractu­eel-democratische bodem.

Eén man of vergadering die buiten het sociaal contract is gebleven⁷⁴⁰, en deswege nog beschikt over alle natuurlijke rechten, is daarmee aangewezen als vertegen­woordiger van elk van hen die het sociaal contract hebben gesloten.⁷⁴¹ Hun gezamenlijke

⁷³⁷ Het is alleen zo dat kinderen en dwazen dit welbegrepen eigenbelang onvoldoende doorzien. Hobbes, *De Cive* I.15

⁷³⁸ Hobbes, *Leviathan* XIX. 97

⁷³⁹ Zie ook Price, J.D., *The Egalitarian constitution: modern identity in three moral values*, Proefschrift Universiteit van Leiden 2018. <https://scholarlypublications.universiteitleiden.nl/access/item%3A2907092/view>

⁷⁴⁰ De soeverein kan nimmer het contract verbreken. Hij is immers geen partij bij het sociaal contract waarmee de staat wordt opgericht. Hobbes, *Leviathan* XVIII. 89-90, XIX. 95

⁷⁴¹ Hobbes, *Leviathan* XVII. 87. Ongeacht of individuen voor of tegen hebben gestemd bij het bepalen van wie de soeverein zou worden geldt dat zodra de meerderheid bepaald heeft wie de soeverein is, allen

krachten worden verenigd in de soeverein.⁷⁴² De soeverein heeft daarmee ook recht op alle middelen die nodig zijn met het oog op de vrede en veiligheid⁷⁴³:

*“Het is een ware eenwording van hen allen, in een en dezelfde persoon, die tot stand komt door een overeenkomst van iedereen met iedereen, alsof iedereen tegen ieder ander zegt: Ik autoriseer deze man of deze vergadering, en sta mijn recht om mijzelf te besturen aan hem af...Als dat is gebeurd noemen we de menigte die nu in één persoon verenigd is, een staat, of in het Latijn Civitas. Dit is de geboorte van de grote Leviathan...”*⁷⁴⁴

Met het sociaal contract onderwerpen de individuen zich aan de soeverein en daarmee aan zijn kunstmatige ketenen, de civiele wetten.⁷⁴⁵ De burgers hebben daarmee, stelt de verlichtingsdenker, hun vrijheid opgegeven en zijn slechts vrij naar believen te handelen voor zover de civiele wetten dat toestaan.⁷⁴⁶

De soeverein is noodzakelijk, zo zagen we eerder om de individuen te houden aan hun afspraken jegens anderen. Want een enkele belofte tot het zich houden aan afspraken is impotent:

hem autoriseren als de auteur van hun gedragingen. Door mee te doen aan deze verbeelde stemming, zou iemand zich dus stilzwijgend binden aan wat de meerderheid zal bepalen, is de redenering die gestoeld is op democratische premissen. Want daar waar mensen gelijk worden geacht bepaalt de kwantiteit wat legitiem is (Hobbes, *Leviathan* XVIII. 90). Ook hier zien we een democratisch aspect aan de moderne legitimiteitsvereisten die Hobbes stelt.

⁷⁴² Hobbes, *Leviathan* XVII. 87, XVIII. 89, 90. Als zij echter hun rechten (tot het beletten) opgeven, dan kan men toch niet spreken van een overdracht van hun krachten aan iemand of een vergadering die daardoor alle krachten verenigt.

⁷⁴³ Dit betekent ook dat de soeverein bepaalt wat de grenzen van de vrijheid van meningsuiting zijn. Het beheer van de meningen is namelijk gericht op de handhaving van de vrede en veiligheid. Hobbes, *Leviathan* XVIII. 91

⁷⁴⁴ Hobbes, *Leviathan* XVII. 87, XVIII. 88

⁷⁴⁵ Hobbes, *Leviathan* XXI. 108; Waar Hobbes in eerdere hoofdstukken van de *Leviathan*, getuige ook dit citaat, het scenario schetst van een staat (*institution*) in oprichting. Brengt hij elders in de *Leviathan* te berde dat soevereine macht ook op een andere wijze, door machtsoverwicht, verworven (*acquisition*) kan worden. Hij geeft annexaties van staten en volkeren als voorbeeld. Als een feitelijke machthebber in staat blijkt andere volkeren aan zich te onderwerpen en hen daarbij in leven laat, dan verwerft hij daarmee overheidsgezag en is hij dus feitelijk in het bezit van soevereine macht (Hobbes, *Leviathan* XVIII. 88). Dit wil overigens niet zeggen dat het wilscomponent van de bevolking hierbij ontbreekt. Ook in dit geval blijkt er volgens Hobbes sprake van een vrijwillige autorisatie door eenieder afzonderlijk, of als groep, van de handelingen van de (nieuwe) soeverein. Het enige grote verschil met de situatie van een opgerichte staat is dus dat de machthebber in dit scenario van de onderwerping zelf de vrees opwekt die de individuen nopen tot zijn autorisatie. Daar waar de angst in het geval van een staat in oprichting voortkomt uit de gedragingen van atomaire individuen onderling (Hobbes, *Leviathan* XX. 102).

⁷⁴⁶ Hobbes, *Leviathan* XXI. 109, 113. Zo is de burger vrij om te kopen en verkopen. Vrij om contracten aan te gaan, eigen woonplaats, beroep, echtgenoot te kiezen en wat dies meer zij. Het staat de soeverein, die door allen is geautoriseerd, echter altijd vrij om te doen wat hij wil als hij duidelijk maakt dat hij iets opeist of in bezit neemt in naam van zijn macht. Als hij dingen reguleert door de wet en de wet verkiest te volgen kan een onderdaan echter naar de rechter. Zodra echter duidelijk is dat de soeverein niet in naam van de wet heeft willen handelen is een beroep op de wet niet mogelijk. Hij kan dus naar willekeur tegen de wettelijke vrijheden van de burgers in handelen. Alleen als onderdaan van god is hij gebonden, zegt Hobbes hier tussen de regels in bij, om de natuurwetten na te leven. Maar als soeverein is hij dit aan geen enkele burger verplicht. Het ter dood brengen van een onschuldige onderdaan is dus weliswaar in strijd met de billijkheid, aldus Hobbes, maar het is geen onrecht in de staatsrechtelijke zin. Wel een onrecht jegens god omdat god de natuurwet heeft gegeven aan zijn onderdanen en de soeverein ook zijn onderdaan is. Hobbes, *Leviathan* XXI. 113.

“de kracht van woorden is...te zwak om mensen te binden tot het naleven van hun overeenkomsten... De hartstocht waarop wij kunnen rekenen, is de angst.”⁷⁴⁷

Alsmede

“De banden van woorden zijn te zwak om menselijke ambitie, winzucht, toorn en verdere hartstochten in toom te houden, zonder de vrees voor een dwingende macht.”⁷⁴⁸

Hierdoor zijn: *“overeenkomsten zonder het zwaard...niets dan woorden...”*

De zelfzuchtige passies vereisen een krachtige externe check omdat een voldoende sterke interne check onmogelijk blijkt voor de mens, althans voor de meesten. En die check wordt geboden door de straffen van de soeverein. De staat is het noodzakelijke instrument van vrees en beven:

“Dit is een gemeenschappelijke macht, die ieders ontzag afdwingt en hun daden richt op het algemeen welzijn.”⁷⁴⁹

Op de vraag wat de soeverein is, die de staat bestiert en bezielt, luidt het antwoord:

“Eén enkele persoon, zodanig dat een grote menigte mensen zich ieder afzonderlijk, door onderlinge verdragen met elkaar, tot auteur van zijn handelingen heeft gemaakt, teneinde hem in staat te stellen de kracht en de middelen van hen allen te gebruiken op de wijze die hij het meest bevorderlijk acht voor hun vrede en gezamenlijke veiligheid.”⁷⁵⁰

Met het sluiten van het sociaal contract en de geboorte van de staat werpt het individu zich dus vanuit de ongebonden atomaire natuurtoestand in de geordende politieke conditie, waarin voor het eerst -met eigen instemming- zijn vrijheden en rechten zijn ingeperkt. Individuen vormen zodoende voor het eerst een maatschappij en worden voor het eerst een soort samenhangende eenheid. De soeverein maakt de individuen in zijn representatie tot één. Tot één kunstmatig persoon.⁷⁵¹ Voor het eerst dienen individuen zich te houden aan beperkingen in de vorm van civiele wetten en verplichtingen. Wetten die het mijn en dijn regelen en aangeven wat goed en kwaad, recht en onrecht, respectievelijk wettig en onwettig is in de maatschappij.⁷⁵² Het natuurlijk ongebonden individu is dus op kunstmatige wijze door zijn eigen Wil een maatschappelijk verbonden en gebonden wezen geworden.

⁷⁴⁷ Hobbes, *Leviathan* XIV. 70

⁷⁴⁸ Hobbes, *Leviathan* XIV. 68

⁷⁴⁹ Hobbes, *Leviathan* XVII. 87

⁷⁵⁰ Hobbes, *Leviathan* XVII. 88

⁷⁵¹ Hobbes, *Leviathan* XVI. 82

⁷⁵² Hobbes, *Leviathan* XVIII. 91 De civiele wetten zijn dus de wetten van een specifieke staat.

11.3.2.2 *De verschillende staatsvormen en de heerschappij van de kwantiteit*

Ook de moderne denker heeft oog voor de verscheidenheid in staatsvormen. In zijn visie kunnen dit er echter maar drie zijn. Reden hiervan is dat de verlichtingsdenker geen kwalitatieve criteria hanteert. De soeverein is dus hetzij één persoon die een monarch wordt genoemd; hetzij een vergadering waaraan meerderen deelnemen, een aristocratie; hetzij een vergadering van allen, een democratie.⁷⁵³ Men kan naar eigen voorkeur en smaak de monarchie een tirannie, de aristocratie een oligarchie en de democratie een anarchie noemen, maar het type staatsvorm blijft hetzelfde. Zulke benamingen zijn volgens Hobbes namelijk slechts een uiting van subjectieve onvrede.

Elk van deze staatsvormen volbrengt echter waar de staat voor bestemd is, orde, vrede en stabiliteit.⁷⁵⁴ Dit is het criterium voor Hobbes. Hij benadrukt dat een 'slechte' monarch altijd beter is dan de anarchie van de natuurtoestand.⁷⁵⁵ Ten aanzien van de gemengde staatsvorm, waarover de klassieken volgens hem zo lovend spraken, gewaagt de moderne denker dat deze in werkelijkheid onmogelijk is. Want uiteindelijk kan slechts één element in het mengsel van organen en machten de hoogste macht hebben. Zo is een koning met beperkte bevoegdheden in werkelijkheid geen monarch. Want dat is de vergadering die grenzen aan zijn macht stelt.⁷⁵⁶

Er doen zich uiteraard verschillen voor tussen de drie door Hobbes erkende staatsvormen. De monarchie heeft over het geheel gezien de beste papieren in handen, stelt hij. Want de monarch voorkomt veel potentiële verdeeldheid in het soevereine orgaan. Simpelweg omdat de monarch één natuurlijk persoon is.⁷⁵⁷

De aristotelische gedachte dat de beste dient te heersen omdat het geheel anders niet voldoende kan floreren wordt door de vaststelling van de feitelijke natuurlijke gelijkheid door Hobbes weersproken. In zekere zin is er volgens Hobbes vanuit de natuur gezien niets uitzonderlijks aan de monarch. Ook de monarch is simpelweg in de ban van zijn passies. Ofschoon het verschil in de verticale verhouding tussen soeverein en de onderdaan door kunstmatige afspraken ontzaglijk groot is, zijn allen (van nature) eigenlijk gelijk.⁷⁵⁸ De gedachte is dus beslist niet dat de monarch

⁷⁵³ Hobbes, *Leviathan* XIX. 94, 97

⁷⁵⁴ Hobbes, *Leviathan* XIX. 95. Er is ook sprake van een monarchie als de soevereine democratische of aristocratische vergadering van het ene land een ander land inneemt. Want van een aristocratie of democratie is alleen sprake als de vergadering toegankelijk is voor de betreffende onderdanen of zij kunnen kiezen. Hobbes, *Leviathan* XIX. 99

⁷⁵⁵ Hobbes, *Leviathan* XX. 107

⁷⁵⁶ Hobbes, *Leviathan* XIX. 98, 99

⁷⁵⁷ De monarchie is het beste want het efficiëntste en meest stabiele wat betreft de vrede en veiligheid. We dienen ons hierbij ook te realiseren dat *sub specie naturalis* er bij Hobbes geen beste staatsvorm kan zijn. Alle reflecties van dien aard zijn het gevolg van de kunstmatigheid. Dus van het verleggen van onze passies richting het doel van de vrede. Er is van nature evenmin een idee van rechtvaardigheid dat kan dienen als maatstaf voor een beste staatsvorm. Rechtvaardigheid is bij Hobbes immers niets anders dan het principe dat men overeenkomsten dient na te komen. De drie staatsvormen hebben volgens Hobbes dus ook dezelfde visie op de rechtvaardigheid.

⁷⁵⁸ Interessant is in dit kader tevens de democratische gewaarwording dat volgens de verlichtingsdenker

iemand is die zijn karakter(deugden) en prudentie dermate heeft verfijnd en ontwikkeld dat hij –in weerwil van de massa’s- het algemeen belang voorop weet te stellen. Het grote voordeel in het geval van de monarch is dat zijn particuliere belangen vrijwel overeenkomen met die van zijn onderdanen. De rijkdom, kracht en roem van een monarch hangen immers in het algemeen samen met de kracht, rijkdom en het aanzien van zijn onderdanen.⁷⁵⁹

alle mensen onderdaan zijn van de staat. Waar Aristoteles een kwalitatief criterium bleek te hanteren voor burgerschap, namelijk een zekere aanleg van geest om op voortreffelijke wijze deel te kunnen nemen aan het beraadslagen en beslissen, laat Hobbes dit kwalitatief aspect geheel achterwege. Bij Hobbes zijn alle individuen -de mannen in elk geval, doch ik zie in zijn denken geen logische redenen om vrouwen uit te sluiten- gegeven de natuurlijke gelijkheid, burger. Deze kwalitatieve gelijkheidsgedachte is het democratische fundament waarop de moderne denker zijn absolute soevereiniteit vestigt.

⁷⁵⁹ Hobbes, *Leviathan* XIX. 96

Conclusie

Met het voorgaande hebben we het eerste onderdeel van het hobbesiaanse drieluik aangaande het sociale landschap beschreven. We hebben gezien dat de mens volgens deze opvatting een atomair Individu is. Hij is van nature ongebonden en onverbonden.

Ongebonden wil zeggen dat hij geworpen is in een ethisch vacuüm waarin geen plichten en idealen gelden. Van nature bestaan evenmin algemeenheden als gemeenschappen. Hij is daarom onverbonden. Alle gemeenschappen, van de kleinste tot de grootste, zijn noodzakelijkerwijs kunstmatige uitvindingen. Dat wil zeggen geheel vormgegeven door de Wil van de mens. Logischerwijs zijn het de machtigen die qua inhoud en vorm vormgeven aan de gemeenschappen, want de natuur zwijgt hier over. De moderne analyse van de gemeenschappen en verenigingen concentreert zich daarom op de feitelijke machtsrelaties in gemeenschappen. We hebben daarbij gezien dat de gemeenschappen niet wezenlijk zijn voor een goed leven. Het accent ligt op het Individu en op zijn Wil als vrij individu.

We hebben tevens gekeken naar de staatsopvatting van de moderne denker. De staat heeft democratische grondslagen, ook al vertoont de hobbesiaanse staat veel autoritaire trekken. De staat ontstaat immers vanuit de Wil van de vele Individuen die een Contract met elkaar aangaan. De staat is een noodzakelijke en kunstmatige verenigingsvorm. Noodzakelijk omdat de Individuen die samen komen anders niet samen kunnen leven gelet op hun narcistische trekken. De staat is er om af te dwingen dat afspraken worden nagekomen en de gelijke vrijheid wordt gewaarborgd.

Het leven in de staatsgemeenschap, of in elk van de kleinere gemeenschapsvormen, is geen vervulling van een geestelijk ideaal. Het liefst leeft het individu zonder staat en kan hij allen zijn narcistische Wil opleggen. Hij kan echter vanwege de egalitaire conditie niet anders dan kiezen voor het samenleven. De gemeenschappen zijn welbeschouwd instrumenten van het Individu om alsnog zoveel mogelijk van zijn verlangens te kunnen bevredigen in een vreedzame samenleving. De staatsgemeenschap is daarbij het noodzakelijke instrument om het vreedzame leven mogelijk te maken waarin zoveel mogelijk -princiepelijk en kwalitatief eenderepassies vervuld kunnen worden door elk van de Individuen in een sfeer van respect voor gelijke individuele vrijheden en het schadebeginsel.

